כוחו וגבולו של יחזקאל קויפמן ז"ל

מאת ד"ר ישראל אלדד

כשאתה מעיין ברשימה הביבליוגראפית לכתבי יחזקאל קויפמן (בספר היובל שהופיע לכבודו בתשכ"א), וביחוד במדור המאמרים והמסות, המסודר לפי סדר כרונולוגי, אתה מתעורר על כך, שתחילה הנושאים השולטים הם אלה האקטואליים, למצבו המדיני, החברתי, והרוחני של העם היהודי, בתוך תוככי הפולמוס האידיאי התוסס על ציונות ולאומיות ודתיות, על התבוללות ועל סוציאליזם, על חיוב הגולה ושלילתה, וכיוצא באלה, ואחר כך הללו פוחתים והולכים ומפנים מקום למחקרים מקראיים, עד שלבסוף כמעט ואין אתה מוצא אותו דן בבעיות הזמן, וכל כולו נתון בנושאי ספר יהושע, ספר שופטים ובספרים האות היא: הספר המסכם את דעותיו של קויפמן בבעיות העם היהודי בימינו, „גולה ונכר", הופיע לפני שלשים שנה, בעוד שפרי עבודתו מאז ואילך הסתכם ב„תולדות האמונה הישראלית".

לכאורה שני תחומים כאן, ובאמת אינו אלא אחד, שהרי זה סימנו של מי שהוא חוקר והוגה־דעות כאחת, שכל נהרות־מחקריו הולכים אל היום, וכל עיני־היום שלו שותים ממעיינות מעמקים, או: ממי תהום, ויש משמעות מיוחדת למונח זה של תהום, שהוא אצל קויפמן מושג גבול לחקר האמונה הישראלית. אין הוא רוצה — כפי שעוד נראה — להסתכן בעניינים שבמיטאפיסיקה וחקר אלהים, ועל כן אין הוא אוהב את המלים „נס" ו„פלא" ו„התגלות" (אלהית), בדברו על מקורות האמונה הישראלית, אך הוא דוחה, וזה מעיקרי מפעלו, את כל דרכי ההסברה הראציונאליסטית, המאטריאליסטית, הסביבתית, ההתפתחותית, ואומר:

> „הטעמת הרוח כגורם עצמאי אינה באה לדלג על „תהומות". אדרבא, היא שוללת את הנסיונות לדלג על תהומות בעזרת „תנאים" ו„מסבות". היא טוענת, שכאן יש תופעה „תהומית": שאנו עומדים כאן על סף אחד מתהומי חידות הנצח של ההוויה, אולם מכיוון, שהתופעה עצמה היא נסיונית, הרי שאין היא „פלא" במובן המקובל. הרוח הוא „תהומי" ולא „פלאי"." (מבוא ל„תולדות האמונה הישראלית" לז—לח).

שני ספרים אלה „גולה ונכר", ו„תולדות האמונה הישראלית", ניצבים כיכין ובועז של בניין המחשבה והמחקר של קויפמן. אין צריך לומר, שאין ניתוח הגולה והנכר של העם היהודי עומד לעצמו, שהרי מעצם טבעו הוא יונק מההיסטוריה הרחוקה, ובהיסטוריה רחוקה ומחייבת זו, כטענת קויפמן, היסוד האתני והיסוד האידיאוני קשורים זה בזה קשר בל־ייגתק, כשהצד האתני קרוי אומה והצד האידיאוני דת, ושניהם יחד מהווים את הגזע היהודי, אין צריך לומר, שניתוח ההווה של העם היהודי וגורלו לעתיד מבוסס על חקר האמונה, ועיקרי דעותיו בתולדות אמונה זו כבר שקועים בספרו הגדול הראשון של קויפמן, אבל גם ספר „תולדות האמונה הישראלית", שכולו על טהרת המחקר המקראי ורמז אין בו (בניגוד לדרכו של קלוזנר, האוהב להעלות אקטואליזאציות ולו רק על דרך האנאלוגיות) לגורלו של עם ישראל או אף להתפתחותה של אותה אמונה לאחר מכן, ואף לא לתפישת חכמי ישראל לגבי אמונה זו, גם ספר זה, על כל הטמפרמנט המדעי הקר החבוי בו והגלוי בו, אינו בעצם אלא הסבר ההווה והגורל של העם היהודי מתוך נקודת הכובד של תולדות אמונתו.

ואם להמשיך באותו דימוי של יכין ובועז במבנהו הרוחני של יחזקאל קויפמן, נאמר בו כך:

יש בו קודש, מאחר שישנה בו אותה אמת מהותית והיסטורית לגבי דת ישראל שהיא יסוד אינטגראלי של מהותנו הרוחנית והאתנית. יש בו קודש מאחר שהוא אינו מרשה את הפרדת הגוף מהרוח לא בעבר ולא בהווה. עיקר מלחמתו ב„גולה ונכר" הן היא בהוכחת הגולה והנכר כפרי הכרחי של הייחוד הדתי, ללא אפשרות של ביטול ייחוד זה על ידי „הלאומיים", ומאידך: ללא אפשרות של קיום ייחוד זה ללא קיומה של האומה האתנית. הנסיון לצמצם את היהדות „לכנסיה דתית" („בני דת משה"), שנעשה במאה שעברה, נסיון זה התמוטט לחלוטין מבפנים ומבחוץ, על ידי המשך קיומה של האומה של הגזע שהוא איחוד הגוף והרוח — מבפנים, ועל ידי המשך קיומה ואף הגברתה של שנאת ישראל אף לגבי הפאטריוטים־לגרמניה־לצרפת וכו' — מבחוץ.

ויש בו, במפעלו של קויפמן, קודש, באשר הוא מעשה גאולה. גאולת המדע המקראי, שהיה מונופולין ביד גויים בכלל, וגויים גרמנים בפרט, עד כדי התבטלות מוחלטת של חוקרים יהודים וישראליים לגבי „אבני היסוד" ההם של השיטה הוולהויזנית. אבל לא רק בעצם גאולה זו יש מן הקודש, כי אם גם מצד תוכנה, שהרי לא היה כאן רק מעשה של העברה מכלי אל כלי, מכלי של טומאה לכלי של כשרות, כי אם בצעד המהפכני, מבחינה מדעית, לגבי טיבו של הכלי.

כי מה היו יסודותיהם, הנחותיהם המוקדמות של כל חוקרי המקרא וחוקרי האמונה הישראלית, אם בתום־לב־מדעי של המאה ה־19, אם מזדון־לב־אנטישמי, גם הוא מפירות המאה ה־19?

האמונה הישראלית היא פרי „התפתחות", פרי הסביבה, פרי גידולים דומים שקדמו לה. ראשית כל כבר היו רעיונות מונותיאיססים לפני תורת „משה", שאינה כלל תורת משה, וזהו. שנית: מונותיאיזם זה הוא מאוחר מאוד, הוא מעשה ידיהם של הנביאים־הספרותיים, הוא שלב התפתחותי מהאלילות הישראלית של כל ימי בית ראשון, שלב התפתחותי מאל השבט, מאל לאומי וכו' וכו'. ממילא תורת משה, לא של משה היא, ולא יסוד לנבואה, כי אם פרייה, ומאוחרת — מאוחרת מאד — קצת תורת ההתפתחות השלטת בכל במאה ה־19 עשתה, קצת הרצון המכוון למעט מכוחה ומפלאה של האמונה הישראלית עושה, הרצון לעשותה איזו חולייה מחוליות התרבות הקדומה, מה שיקטין את תלותה של הנצרות ביהדות ואופשר לה להתקשר בעמים „מיוחסים" ו„סימפאטיים" יותר בעיניה. בין כה ובין כה: רעיונות אלה הם שהיו ליסוד ביקורת המקרא „העליונה" (להבדיל מזו „הנמוכה", שעסקה בתיקוני גירסות שיבושי פסוקים ומלים לשם הסברתם או לשם טשטושם). ועל מבצרים אלה הסתער קויפמן בתנופה, בהריצות, בידע, בחריפות, שמעטים כמוהו במדע המקרא החדש. שהרי אין כל ריוות מכך. כשקם יהודי משלומי אמוני־ישראל ואומר בפשטות ככתוב בי"ג העיקרים של הרמב"ם „אני מאמין באמונה שלמה, שכל התורה המצוייה עתה בידינו, היא הנתונה למשה רבינו עליו השלום" (אגב: מן הראוי לשים לב לאותה הדגשה סמוייה: המצוייה עתה), כי לא אמונה מול אמונה עומדות כאן, כבימי הוויכוחים עם הנצרות האמונתית, כי אם מדע או „מדע" מול אמונה. ואין מפעלו של קויפמן בא לחזק ידי יהודים מאמינים, שאולי ואינם זקוקים לכך, כי אם ידי הדור המאמין במדע (על כל האירוניה הצפונה בצירוף זה). לדידו, לדידם של מרבית חוקרי המקרא היהודים בדורות האחרונים, כולל גם בתי מדרש לרבנים בגלויות ואוניברסיטה עברית בירושלים, לדידי כל אלה יסודות השיטה הוולהויזנית היו כמעט בגדר וודאי וקודש. לגבי כל אלה היה מעשהו של קויפמן ב„תולדות האמונה הישראלית" בבחינת כיבוש אקרא בידי שמעון החשמונאי, אקרא, זה מבצר יוון בתוככי ירושלים.

בכוח אנאליזה מדעית מובהקת, בכלי הגויים ניתץ את האילים שלהם, ובעיקר את בסיסיהם, שעליהם הוצבו האילים המנגחים — עצם הנחת היסוד האיוולוציונית לגבי עניין זה של אמונה. על־ידי הוכחות שאין כל אפשרות לעבור בדרך שלבית מן האלילות לאמונת הייחוד הישראלית, אף לא מאמונת אחנאתון, על־ידי תיחום יסודי בין הפילוסופיה האלילית לכל גילוייה, אף הנעלים ביותר ובין המונותיאיזם הישראלי, האמונה באל שהוא מעל לטבע בניגוד לכל האלים האליליים, הנתרנים בהוויה על־אלית. כל ארבעת הכרכים הגדולים של „תולדות האמונה" הם קודש למלחמת קודש זו, כי אם יש קדושה בעצם הרעיון שלא הכל בעולם הרוח (ואנו יודעים זאת היום גם כלפי עולם החומר), ניתן להסבר איוולוציוני. רעיון האל היחיד שהוא מעל לטבע, על כל מה שמתחייב והתחייב ממנו, מרעיון זה, מאל זה, הוא מעשה התגלות ולא פרי תהליכים „טבעיים".

אלא —

וכאן אנו מגיעים לגבול הראשון שבו ניתן כוחו של קויפמן: אלא שהתגלות זאת, אין משמעותה אצל קויפמן כמשמעותה המקראית כפשוטה: התגלות אלהים לאבות, למשה, לעם בסיני, לנביאים. על מקורה האלהי של התגלות זו אין קויפמן דן, ובניגוד לפילוסופיה הדתית של רהב"ג, סבור הוא שאין הוא יכול לדון כלל, ואין זה מענייננו. הוא מגיע עד לאותה תהום, שהוא מכנה אותה — הרוח האנושי היוצר, והוא מגיע עד משה, שהוא הנותן לישראל את אמונת הייחוד, ואת תרבות תורתה, משמע דיניה, נימוסיה, מוסריה, בין אם נכתבו על ידו, בין אם נכתבו מפיו או זמן מה אחריו, בין כה ובין כה לפני הנביאים הספרותיים, בין כה ובין כה בצמידות לשבטי ישראל שכבר בימי יהושע ושופטים לא היו אליליים כלל. אין קויפמן קובע מסמרות לגבי אמונת האבות, הוא משאירה בגדר האפשר, אך לא הוודאי, ובוודאי וכוודאי שאין הוא קובע את מקור ההתגלות למשה. הוא יודע היכן אין לחפש את המקור: לא במצרים ולא בבבל, לא בשום דת מן הדתות ולא בשום שרשרת התפתחותית. אין ספק אצל קויפמן שזאת היא התגלות, שזאת היא פתיחת־פתע חד־פעמית (בשטחים אחרים היא תתכן גם במקומות אחרים בחיי הרוח) בתולדות האמונות. מצד נסיוננו, מהצד ההיסטורי־אמפירי, רוחו של משה היא הגבול אשר אליו אנחנו מסוגלים להגיע. ולצרכנו — סבור קויפמן — דיינו בכך.

וצרכנו — וכאן, כמובן, המעבר אל האקטואליות — היא הקביעה שדת ישראל ועם ישראל קשורים זה בזה ללא הינתק.

הוא אשר אמרנו: קודש הוא.

הוא אשר רמזנו: קודש ולא קודש קדשים. שהרי קודש קדשים הוא באותו המיטאפיסי, במקורה של התגלית, במקורה של הרוח ההיא.

*

עוצמה אנאליטית רמה השקיע יחזקאל קויפמן בניתוץ אלילי וולהויזן, ובביסוס קדמותה ומקוריותה של האמונה הישראלית. לא פחותה מכך היתה העוצמה אשר השקיע במפעלו הראשון לזמן, ב„גולה ונכר" לניתוץ אלילי הנכר שחדרו ליהדות במאה השנים האחרונות, ממנדלסון עד אחד העם, כשהבסיס שממנו הוא מנתץ את שיטותיהם הוא אותו בסיס של „תולדות האמונה הישראלית": הלידה האתנית והרוחנית המשותפת.

וכשנאמר פה מנדלסון ואחד־העם, הכוונה לעקרונות שעליהם נתבססו שיטותיהם, למרות הנגלה שבשיטותיהם אלה, שלא תמיד ולא בעקביות נחשף בהם היסוד ונחשפו העסקנות. מנדלסון ודאי לא התכוון לשמד, ואחד־העם לא התכוון להשמדה. אלא שאצל שניהם — כפי שמוכיח קויפמן בחריפות, פעלה ביודעין או שלא ביודעין ההפרדה, פעלה הסוגסטיה של המדע, פילוסופיה או ביולוגיה, ואף על פי ששניהם עוד מאמינים בעם סגולה, וברוחניות, ובייחוד, אין אלו אלא רוואת ערטילאין, שהנסיון ההיסטורי הוכיח את ערטילאיותם.

לכאורה מתחייב מכך שקויפמן יקבל את האנטיתיזות של הללו, את הרצל נגד מנדלסון, את ברדיצ'בסקי נגד אחד העם. ולא היא ודאי שהוא הרצליאני, לגבי פתרון הבעייה האתנית, ואף הרצליאני קיצוני עד כדי טריטוריאליזם של אוגאנדה, אלא שאין הוא גורס כהרצל שהטמיעה היא אפשרית, והציונות באה כשביל אלה שאינם רוצים בה או שאינם מצליחים בה. טמיעת האומה אינה אפשרית כלל, גם אם מרבית בני העם ידברו בכל לועז ויכפרו באמונת ישראל. הסכנה איננה כלל בחיסול הגלות, כי אם דווקא בקיומה, שללא התנחלות לאומית, לא גיטואית, לא תפסק, לא תוקא ולא תבלע, בחינת הטרדה וצרה מתמדת לגויים ולנו, בחומר וברוח. ונגד ברדיצ'בסקי טען שאין הגאולה כלל עניין של היחיד, שאת עלבונו תבע זה מידי אחד העם, ואין היהדות כלל אשמה בגלות היהודים. גם אם יחידים רבים מישראל „ישתחררו", „יגאלו" עצמם מעול היהדות, הדת, לא ייגאל עם ישראל מהגלות, שמהותה היא גזעית משמע אתנית־דתית כאחת. כשם שעם ישראל מעולם לא היה אלילי, כן עם ישראל כעם אינו יכול להטמע בשום תרבות ובשום עם ובשום דת אחרת. האמונה וחוק התמורה הדתית הם יסודות קיום העם הזה. ומבחינה זו רואה קויפמן דוקא את הריפורמה, כדרך של מניעת הטמיעה. האמונה והדת נהרסו במזרח אירופה יותר מאשר במערב, כי לא היתה בה ריפורמה. אין קויפמן דן בבעייה זאת מבחינה אקטואלית, ועל כן אין להקשות עליו את קושיית המי, מיהו המוסמך לעשות „תיקון" זה בדת, שאלה לגיטימית לגביו כאשר בנתחו את ימי ישו וראשית הנצרות, עומד הוא על כך שהיהודים דחו את ישו לא בגלל תורותיו, שלא היו זרות ליהדות (השילוש והלידה וכו' אינם מעשי רוחו), כי אם בגלל הסמכות, או חוסר הסמכות שלו. „מי אתה?" הם שאלו אותו, ולא „מה בפיך?" ואם הנצרות ולא היהדות נתקבלו בגויים, זה ארע — לדעת קויפמן — לא בגלל תורת הפרושים המכבידה, בניגוד ל„הקלות" של הנצרות, כי אם בגלל חולשת המהות היהודית, בגלל אבדן העצמאות הממלכתית כנגד ההצלחות המדיניות של הנוצרים, אח"כ של האיסלם. בין כה ובין כה: היסוד האתני היהודי הנושא את דת ישראל לא כאיזו חליפה שאפשר להחליפה באחרת, כי אם כמהות בלתי נפרדת, אינו ניתן להיטמע, ואינו ניתן להפרדה, למרות הליכי ההיפרדות הנראים לעין זה למעלה ממאה שנה. באופן תיאורטי אפשר כמובן לטעון שהיפרדות זו מליכודים אתניים לאומיים ומהדת היא תהליך באנושות כולה, אך קויפמן שולל את הדעה הזאת, וכל מה שהתרחש מאז כתבו את „גולה ונכר" רק מאשר שלילה זו בשני השטחים.

„ולא יבוא קץ לנכר ולמלחמת הגלות אלא על ידי גאולה לאומית, על ידי כיבוש נחלה לאומית" (כרך שני 284).

*

ואולם כאן צפוייה לנו מצד קויפמן הפתעה רבתי, אשר אולי בה, נוסף להשמדת יהדות אירופה ולהתפתחות בארץ טמון סוד נסיגתו מעיוני גולה ונכר שבימינו אל העבר הבטוח יותר:

אותה נחלה לאומית היא לאו־דוקא ארץ־ישראל.

אסונה של הגלות היה הגיטו, הפיסי ולא הרוחני. וגיטו הוא ניגוד להתיישבות. כימי בית שני איבדנו את הכוח הקולוניזאטורי. אילו עמד בנו, היינו מיישבים ממש, יישוב אתני, לאומי וממלכתי, אזורים חדשים וגם מצליחים להשליט את בית ישראל על עממי האזורים ההם. האם אין בעייה זו של גיור עומדת על הפרק, אך הצורך בהתיישבות אתנית, לאומית וממלכתית היא הכרח והיא גאולה. בארץ ישראל קיימים קשיים רבים. ארץ ישראל תשאר מולדת שבלב, קדושה, אך אין בה פתרון ארצי מלא. היא ארץ ההבטחה, אך גם בעבר לא מלאנו אותה מילוי אתני. פתרון אחד העמי, של מרכז רוחני לגלויות אינו פתרון. המרכז הרוחני היא בגדר ספק, הגלויות המרות בגדר וודאי. יש להגאל מהגלויות, יש למצוא ארץ נוסף על ארץ ישראל, לא עוד גלות חדשה, כי אם מלכות ישראל מחוץ לארץ ישראל.

זו היתה במידת מה ההרצליאניות של קויפמן אף הלאה מהרצל עצמו, כי לאו דוקא כ„מלון לילה", כתחנת־ביניים, כי אם כחידוש קולוניזאטורי ממלכתי, בצירוף התואר „גאולה".

לא העלנו כאן פרי זה משרשי ההגות של קויפמן לשם ניתוחו ופולמוס עמו, כי אם לשם השלמת בבואתה של הגות זו. ואולי ניתן לאמר גם על כך מה שנאמר אחורנית לגבי שרשי האמונה: לא רק מדע והגיון וראיית ללא־חת גם קודש יש בו. קודש קדשים אין בו.

קודש הקדשים — מעבר לתומה. ובכל זאת בר־השג.

„הבוקר" — 18.10.1963 — עמ' 3